

MIQUEL ÀNGEL BADENES MARTÍN^a
JOAN SERAFÍ BERNAT MARTÍ^b

**LES TRANSFORMACIONS AGRÀRIES A LES TERRES
DE CASTELLÓ A FINALS DEL SEGLE XIX,
ANALITZADES PEL COMISSARI D'AGRICULTURA
FERNANDO BOU I GASCÓ^{*,†}**

RESUM

Davant l'endarreriment que es vivia en les terres septentrionals valencianes, a les darreres dècades del segle XIX una sèrie de persones intentaren introduir transformacions en el seu paisatge agrari, sobretot a la Plana, que pogueren significar un avanç socioeconòmic. Entre els protagonistes d'aquestes propostes hi hagué tècnics que s'havien format per a analitzar el què i el com es cultivava, i proposaven el que caldria modificar. Un d'aquests especialistes en agricultura fou Fernando Bou i Gascó (1828-1884), qui va experimentar i escriure sobre les mesures que calia prendre per a fer front als problemes de cultius tradicionals, com la fil·loxera de la vinya, i sobre els possibles nous cultius de regadiu, com la canyamel i els cítrics, perquè substituïren els cereals i el cànem.

PARAULES CLAU: agronomia; Bou i Gascó; Castelló; història agrària; segle XIX.

---

a Ensenyament Secundari. mabadenes@hotmail.com

b Departament d'Economia. Universitat Jaume I, Avd. Sos Baynat, s/n. Castelló de la Plana. bernat@uji.es

Fecha de recepció: 01-02-2022. Fecha de aceptació: 14-04-2022.

* Aquest escrit és deutor de les investigacions del professor Joan F. Mateu i Bellés sobre les comarques septentrionals del País Valencià. A més, els autors volen agrair-li el seu mestratge i amistat.

† Gràcies a Vicente Sancho Grangel per les notícies que ens ha aportat, vinculades a l'Alcora.

THE AGRICULTURAL TRANSFORMATIONS OF THE LANDS
OF CASTELLÓN UNTIL THE END OF THE 19TH CENTURY, ANALYZED
BY THE COMMISSIONER OF AGRICULTURE FERNANDO BOU GASCÓ

ABSTRACT

Faced with the backwardness of the northern Valencian lands, in the last decades of the 19th century a number of people tried to introduce transformations in their agricultural landscape, especially in la Plana, which could mean a socio-economic advance. Among the protagonists of these proposals were technicians who had been trained to analyse what and how it was grown, and proposed what needed to be modified. One of these specialists in agriculture was Fernando Bou i Gascó (1828-1884), who experimented and wrote about the measures that had to be taken to deal with the problems of traditional crops, such as the phylloxera in the vineyard, and on possible new irrigated crops, such as cane and citrus, to replace cereals and hemp.

KEYWORDS: agricultural history; Bou i Gascó; Castelló; farming; 19th century.

INTRODUCCIÓ

A la meitat del segle XIX es podia qualificar de dolenta la situació socioeconòmica de les terres que feia poc havien estat agrupades en la província de Castelló. Les opinions de contemporanis i els indicadors estadístics reflecteixen una societat endarrerida, tant en relació amb les altres terres valencianes com també amb la majoria de les espanyoles. Aquesta debilitat feia evident les dificultats generades per unes condicions naturals adverses i la necessitat de profundes reformes, com normatives que les promogueren o no les dificultaren, suficient capital inversor, costos productius competitiu, bones comunicacions, ampli mercat, i adients coneixements i recursos tècnics.

Entre el capital humà calien especialistes que llançaren correctes anàlisis i oportunes propostes. Però eren escassos els organismes on es podia rebre una adequada formació, i costós l'accés, per la qual cosa, el nombre d'aquests tècnics era insuficient i va augmentar lentament. D'entre els especialistes que durant la segona meitat del segle XIX destacaren en les nostres terres, es troba Fernando Bou i Gascó.

LA SITUACIÓ SOCIOECONÒMICA

Al darrer terç del segle XIX les activitats productives castellonenques encara estaven molt condicionades pel territori, amb forts contrastos entre les zones de la Plana del Millars, els corredors de la franja de mitjana altitud i les muntanyes de l'interior. Com si no haguera passat el temps des que Cavanilles, autor tan estimat i estudiat pel professor Joan F. Mateu, emfatitzava contínuament sobre les dificultats que el medi imposava a les activitats productives.

Entre els factors humans que no ajudaven a l'avanç hi era l'increment del minifundisme. Pocs foren els beneficiats per les lleis desamortitzadores, i encara l'accés a la propietat no sempre va resultar econòmicament beneficiós. Per exemple, el fraccionament dels béns municipals va incrementar la pro-

liferació de petits propietaris, en una major proporció que l'extensió conreada. L'abolició dels vincles va comportar la subdivisió de les propietats en cada relleu generacional i els canvis del model poblacional van portar a la crisi de la secular tradició dels hereus.

Altres factors fonamentals foren l'escassetat de capitals, la manca d'infraestructures per l'escassa inversió estatal, la feblesa dels canals de difusió de les novetats tecnològiques, la baixa formació dels llauradors i la secular fugida dels grups dominats vers els centres urbans i de poder, els quals llastraven les opcions perquè les famílies pogueren gaudir d'un mínim de benestar, i abocaven les més pobres a l'emigració a les ciutats i a nuclis industrials, amb la consegüent proletarització.

En una modesta però novella memòria econòmica sobre la província, el seu cap d'Hisenda aporta algunes idees significatives sobre la pobra activitat marítima, la falta de rendibilitat de les explotacions mineres, l'escassetat de la ramaderia i el reduït comerç extraprovincial (Santillán, 1843, p. 5, 9, 20 i 24). Uns pocs anys després, el diccionari de Madoz afegia altres inconvenients, com les dolentes comunicacions terrestres (Madoz, 1847, p. 131). Trenta anys més tard, la situació havia variat poc, i un enginyer agrònom qualificava de precària la situació de l'agricultura, i considerava que la causa principal era la guerra carlina, a la qual afegia raons de tipus climàtic, d'excés de càrregues fiscals i la debilitat del sistema creditici (Martín, 1878, pp. 67-69). I una dècada després, un altre agrònom repetia que la falta de capital i l'excessiva càrrega fiscal eren les causes de l'evident endarreriment (Ministerio, 1887, p. 525).

No són sols opinions d'especialistes, ja que aquesta visió negativa també l'aporten les dades oficials. Després d'un llarg període erm, cap a la meitat del segle començaren a realitzar-se treballs estadístics que permeten observar una més exacta visió de la situació socioeconòmica: el seu nivell de riquesa, el pes dels diversos sectors, la superfície aprofitada, els cultius i la ramaderia, el comportament demogràfic, les infraestructures o l'alfabetització. I tots aquests factors evidencien la debilitat d'aquell model productiu.

La riquesa imposable en el repartiment de la contribució territorial pot servir de bon indicador del baix nivell econòmic local. En termes relatius, l'aportació de les propietats rústiques era major a Castelló que al conjunt estatal, i la població era més pobra. En 1859, únicament deu províncies tenien una riquesa per càpita inferior a la de Castelló, i a finals dels setanta continuava entre les més desfavorides.

Taula 1. Contribució territorial per habitants i distribució per sectors.

Font: Comisión, 1860, p. 272; Instituto, 1888, p. 755.

	Castelló				Espanya			
	Impost per càpita	Rústica	Pecuària	Urbana	Impost per càpita	Rústica	Pecuària	Urbana
1859	148,9 rs.	77,30 %	3,80 %	18,90 %	184,2 rs.	70,30 %	8,20 %	21,40 %
1877-78	37,8 pts.	75,70 %	5,10 %	19,20 %	50,1 pts.	67,10 %	7,70 %	25,20 %

La distribució de la població activa per sectors productius també mostra una estructura tradicional. Els castellanencs agrupats sota la nòmina d'"agricultura, ganadería e industrias derivadas" tenen un major pes, mentre en són menys els artesans i industrials i, especialment els vinculats al comerç, al transport i als altres serveis.

Taula 2. Distribució percentual de les professions masculines segons el cens de 1887.

	Castelló	Alacant	València	Espanya
Agricultura	75,6	62,5	60,5	64,6
Indústria	12,4	19,4	18,4	16,8
Serveis	12,0	18,1	21,1	18,6

El sector primari era quasi l'única font de recursos en l'interior, en ocupar a més del 80 % dels homes. L'excepció era els Ports, on la tradicional indústria de la llana ocupava molts artesans, però, tot i això, en aquesta, tres de cada quatre es declaraven vinculats al sector agrari. Pel que fa al litoral, sols restaven protagonisme a l'agricultura les activitats directament vinculades al port de Vinaròs i al carregador de Benicarló, els oficis d'espardenyers de la Vall d'Uixó, el taulell del triangle l'Alcora-Onda-Ribesalbes, i les artesanies del cànem i les espardenyas en la ciutat de Castelló, on s'unia una moderada funció de serveis derivada de la capitalitat. Malgrat això, al partit judicial de Castelló el sector primari encara incloïa el 65,4 % dels homes, mentre que els vinculats amb el comerç, els transports i l'administració pública, tots plegats, sols arribaven al 8 %.

La superfície agrària de la província va experimentar, però, una gran transformació a la segona meitat del segle, amb una forta expansió de l'àrea conreada i significatius canvis en la distribució dels cultius, especialment en les àrees litorals de regadiu. Aquesta evolució tingué com a conseqüència una forta reducció de les zones de pastura i la pèrdua d'importància de la ramaderia. En 1858, la superfície treballada era de 182.744 ha, el 28,8 % de tota la seua extensió, una proporció que resulta molt baixa en relació amb el conjunt estatal, on arribava al 54,2 % (Comisión, 1860). En 1886-90, la superfície conreada hauria augmentat fins a arribar a 212.000 hectàrees, i continuaria creixent fins a ocupar unes 270.000 hectàrees en 1903-12 (Garrabou, 1985, p. 167).

L'increment de les terres regades entre 1860 i 1886-90 hauria estat d'unes 6.600 hectàrees (Garrabou, 1985, p. 173), a un ritme anual acumulatiu de l'1,2 %. Aleshores el regadiu suposaria un poc menys del 10 % de les terres que es llauraven a tota la província. Però les 19.566 hectàrees regades en 1887 eren molt menys del que es podria arribar amb més inversions (Ministerio, 1887, pp. 524-525).

Els cereals i llegums ocupaven la major extensió, i tant en 1860 com en el període 1886-90, i fins i tot en el 1903-12, suposaven entorn del 44 % de les terres ocupades. Majoritàriament se sembraven en terrenys de secà, encara que també ocupaven una part important del regadiu (Garrabou, 1985, p. 67). Els cereals van experimentar una forta expansió, semblant a la que es va produir en el conjunt estatal, i estava vinculada al creixement demogràfic. La producció de blat era elevada, però el rendiment per hectàrea era molt baix en comparació amb el d'altres regions. El rendiment que donava el blat del secà sols era superior al de quatre províncies, i en la majoria d'aquestes se superava la productivitat de Castelló en més d'un 50 %. En canvi, la productivitat del blat al regadiu era un 20 % superior a la mitjana estatal, però en termes de província, no arribava a compensar el dèficit del rendiment al secà (Dirección, 1891a, III, pp. 595-596).

Entre 1860 i 1891, l'extensió plantada per oliveres va experimentar una petita reducció, similar a la produïda a València i a les Balears (Morey i Molina, 2016), però el principal problema es trobava en la baixa productivitat. Les 23.000 hectàrees plantades en 1891 representaven el 2 % de tot l'estat, però el valor de l'oli extret sols era de l'1,3 % del generat a Espanya (Dirección, 1891c). La causa està en el rendiment, que a les comarques del nord del País Valencià era d'1,51 hectolitres per hectàrea, mentre que la mitjana estatal era de 2,19. Aquesta diferència no es veia compensada pel preu, i les oliveres de la província generaven 114 pessetes per hectàrea, mentre que a Espanya 169,4.

La vinya fou el cultiu tradicional que millors resultats va donar a Castelló a les darreres dècades del segle. La seua expansió va ser extraordinària: 27.500 hectàrees en 1859, 40.000 en 1877, més de 50.000 a primers del xx (Piqueras, 1981, p. 140). El motiu pel qual el secà de la franja costera i de les valls centrals s'orientaren cap a la producció vinícola fou la crisi de producció internacional produïda per problemes fitosanitaris, que ací arribaren més tard (*la fil·loxera*) o tingueren menys impacte (*oidium*). Aquest factor exogen va significar: un potent increment de les exportacions, afavorides per les noves infraestructures de transport i per un beneficiós tractat comercial amb França entre 1882 i 1892; i, especialment, els alts preus del vi en origen durant quatre dècades. A primeries dels anys noranta, a la província es van produir 757.200 hectolitres de vi, un 2,5 % del total de l'estat (Dirección, 1891b). El rendiment era de 16 hectolitres per hectàrea, similar a la mitjana estatal, que arribava a 16,8, però el preu ací era de 13,77 pessetes per hectolitre, mentre que el preu mitjà d'Espanya va ser de 18,02. És a dir, amb una similar productivitat de vi, el valor de la producció era un 24 % inferior. Aquest aspecte no desdii el fet central que l'expansió de la vinya a la segona meitat del segle a Castelló evidencia la capacitat d'aquella societat de modernitzar-se, aprofitant les conjuntures comercials internacionals favorables, i enfocar-se a una especialització que consumia grans recursos però que generava beneficis notables.

De tots els intents realitzats en la segona meitat del segle xix per a substituir els cultius tradicionals que havien deixat de resultar suficientment productius, va ser el taronger el que es va imposar a la Plana, modificant la seua economia i paisatge. La substitució de conreus de cereals i llegums primer, els projectes de dessecació dels aiguamolls litorals (Mateu, 2003, 2019), i la transformació de secans d'olivers, garroferes i figueres en regadius de tarongers després, s'explica per les dificultats que arrossegava l'agricultura valenciana dins del context de la crisi agrària finisecular. En aquesta conjuntura, els avanços de la revolució industrial van expandir el mercat mundial de productes alimentaris, i la taronja es venia a França i a Gran Bretanya a uns preus que possibilitaven inusuals beneficis. La transició des de l'agricultura diversificada al monocultiu taronger evidencia la capacitat d'adaptació del llaurador davant d'una situació econòmica canviant, i aquesta transformació a la Plana la van saber dur a terme tant els grans propietaris com els petits llauradors, i fins i tot els jornalers (Garrido, 2000). Però, cal tenir present que a finals dels anys setanta l'extensió ocupada pel taronger a la província de Castelló sols seria de dos o tres milers d'hectàrees, per la qual cosa el seu impacte econòmic en aquells moments encara era molt limitat.

Una adequada implantació d'una agricultura de mercat requeria unes bones infraestructures de transport, i les aleshores existents no conegueren millores com les que es produïen a altres regions de l'estat, situant les comarques del nord valencià en un creixent desavantatge. L'escassetat de les inversions

públiques es reflecteix en el greu diferencial que es patia: ordenades les províncies per la seua dotació en carreteres respecte a l'extensió superficial, en 1884 la de Castelló ocupava el lloc 39 de 45; i el 41 respecte dels pressupostos invertits per l'estat (Instituto, 1888, p. 432). El dèficit més important afectava les carreteres de primer ordre, amb sols 33,5 km dels 6.492 que hi havia a Espanya. La dotació relativa de vies de tren encara la deixava en una situació de més clar desavantatge: la longitud dels camins de ferro concedits eren d'1,92 km per cada 100 km², quan a Espanya era de 2,51; hi havia 0,44 km per cada 1.000 castellonencs, i 0,76 al conjunt estatal; i sols quatre províncies estaven pitjor dotades (Instituto, 1888, p. 447). Pel que fa a ports marítims, l'únic que hi havia era el de Vinaròs, i la taronja de la Plana s'havia de traslladar amb barques des de les platges de Castelló i Borriana fins als vaixells.

La població havia augmentat de 259.679 castellonencs en 1857, a 320.890 en 1910. Un creixement modest, ja que és inferior al que s'havia assolit al segle XVIII i en la primera meitat del XIX, i també estava per davall del d'Espanya i del conjunt valencià. Va ser en els anys setanta i vuitanta quan les comarques de Castelló van iniciar un llarg període de relatiu estancament, o almenys de pèrdua de dinamisme, però la disminució de pes en el conjunt nacional va perdurar durant molt de temps: en 1857 la població de la província suposava el 16,8 % d'Espanya, en 1910 el 16,1 %, i en 1950 ja sols arribava a l'11,5 %. El model demogràfic que explica aquest pobre ritme d'augment poblacional es constata amb les dades d'un magnífic estudi realitzat a partir del cens de 1887 i el moviment natural del període 1886-92 (Reher et al., 1993).

La província de Castelló tenia una mortalitat relativament moderada i una nupcialitat plena i precoç que generava una alta taxa de natalitat. Amb aquest comportament vital, el saldo vegetatiu era significativament elevat, però molts havien d'emigrar cap a altres terres buscant millors oportunitats, evidenciant la debilitat dels seus sectors productius. La capital drenava una part dels migrants provincials, però una altra més nombrosa sortia buscant unes millors condicions de vida.

Taula 3. Indicadors demogràfics del període 1886-1892.

Font: Reher et al., 1993.

	Castelló	Alacant	València	Espanya
Nupcialitat (‰)	8,3	8,3	7,8	7,3
Edat matrimoni. Dones	22,9	23	23,8	23,9
Celibat definitiu. Dones	6,2	7,1	8,1	10,9
Intensitat nupcialitat. Dones	665,4	623,0	599,2	580,5
Natalitat (‰)	40,6	37,5	38,1	36,2
Fecunditat general	164,1	145,2	148,7	141,9
Mortalitat (‰)	31,3	29,5	30	31,4
Saldo vegetatiu (‰)	9,3	8,0	8,0	4,9
Saldo migratori (‰)	-4,5	-1,7	-0,7	-0,4

Un altre parell d'indicadors socioeconòmics contribueixen a explicar la debilitat del capital humà castellonenc: el baix grau d'urbanització i les elevades taxes d'analfabetisme. En 1887 sols hi havia tres nuclis amb més de 10.000 habitants (Castelló, Vila-real i Borriana), que suposaven el 16,9 % de la població provincial, quan a Alacant els sis municipis que superaven aquella xifra agrupaven el 33,7 %, i a València deu nuclis acollien el 42,2 % dels censats. El segon indicador no resulta menys significatiu: l'analfabetisme masculí a la província era del 76,9 %, mentre que a Espanya era del 58,7 %; i l'analfabetisme femení era del 91,6 %, mentre que a l'estat era del 76,8 %.

Aquest dèficit formatiu no repercutia sols en els nivells inferiors, ja que també era molt escàs el nombre dels que realitzaven estudis superiors. Entre ells, els vinculats a l'agronomia.

ELS TÈCNICS AGRÍCOLES

En aquella endarrerida societat calien profundes transformacions, especialment en l'agricultura. En la premsa local aparegueren abundants escrits que animaven a aplicar-les, alguns no exempts de certa extravagància. No sempre estaven pensats directament per a aquestes terres, i de vegades eren reproduccions d'articles publicats en altres ciutats però que es considerava que també podien resultar d'interès.

On més i millors treballs es publicaren fou en la *Revista de Castellón* entre els anys 1881 i 1884. N'hi ha amb l'objectiu de cercar nous cultius productius, com el margalló, l'ortiga, la pita, l'arbre de la pluja, l'eucaliptus o el rami. També varen proliferar els escrits sobre com millorar en l'aprofitament de productes consolidats o en procés d'expansió, com el cànem, la garrofera, la vinya, la canyamel i els cítrics.

La majoria dels autors no eren propietaris que estaven interessats en l'increment dels seus beneficis, sinó tècnics que aportaven els seus coneixements a buscar les millors aplicacions agropecuàries per a l'avanç general de l'economia.

Al llarg del segle XIX va créixer el nombre dels tècnics que rebien una formació per a dirigir o orientar les necessàries transformacions agràries, però aquest increment va ser molt lent i insuficient.

Durant la primera meitat del segle la Reial Societat d'Amics del País de València va mantenir una càtedra per a l'ensenyament de l'agricultura. Els estudis es reduïen a un curs, i comptava amb un nombre molt baix d'estudiants, malgrat que acudien de tot el territori valencià i de províncies pròximes. En els anys quaranta, la càtedra va entrar en crisi i arribà a la pràctica desaparició (Villora, 1978, pp. 198-203).

Des de 1847, el Govern va concentrar les funcions de formació dels tècnics agrícoles superiors. La creació d'una Escola Central d'Agricultura no va resoldre el problema del molt insuficient nombre de perits enginyers agrònoms que calien (Luque, 2006, p. 123; Pan-Montojo, 2005, p. 85).

La majoria dels enginyers titulats en les primeres dècades ocuparen places vinculades a l'administració pública, sobretot com a estadístics, professors d'instituts o membres de les juntes provincials d'agricultura, que eren òrgans consultius creats en 1848 amb funcions d'estudi, inspecció i proposicions de millora de l'agricultura. Estaven sota les ordres dels caps polítics provincials, i al seu front hi havia els comissaris regis.

Per a ampliar el nombre de tècnics agrícoles, encara que en els nivells inferiors, la llei educativa de 1857 va implantar una assignatura als instituts de segon ensenyament, però estava més destinada a l'agrimensura

que no a l'agronomia, més al mesurament de les propietats en una època d'abundants transaccions, que no a la cerca de transformacions tecnològiques i de sistemes de cultiu. A més, la creació d'una càtedra d'agricultura no es va realitzar en tots els centres educatius ni va estar en exclusiva ocupada per agrònoms.

El primer a impartir aquesta matèria a l'Institut de Castelló, fou Tomás Museros Rovira, entre els anys 1859 i 1863, i va ser fonamental en la posada en funcionament del gabinet agronòmic i de l'hort per a pràctiques (Mezquita, 2015, p. 154). Havia estudiat veterinària, i va deixar l'ensenyament a Castelló quan l'assignatura d'agricultura es va integrar en la càtedra d'història natural que ocupava el llicenciat en Ciències Catalino Alegre Renau.

Posteriorment, va ser més habitual que els professors que impartiren la matèria foren agrònoms: Diego Gordillo Lliberós en el curs 1876-77, que també va ser secretari de la Junta Provincial d'Agricultura (Janini, 1922, p. 78); Enrique Martín Sánchez y Bonisana, durant 1878-79, també secretari de la Junta Provincial; o José Alemany¹. Observant la coexistència de càrrecs, resulta evident l'estret vincle que tenien l'Institut i la Junta Provincial, fins al punt que les oficines d'aquesta varen estar localitzades al mateix edifici de l'Institut.

Altre exemple d'aquest lligam seria l'organització de xarrades dirigides als llauradors, realitzades a l'Institut durant el darrer trimestre de 1877, i impartides per professors del mateix centre i enginyers agrònoms. L'assistència de públic va seguir una tendència descendent i es van tenir que suspendre, malgrat la preocupació dels conferencians en “vulgarizarlas todo lo posible y hasta explicarlas en el dialecto del país, para hacerlas más comprensibles á los labradores” (Martín, 1878, pp. 95-99).

Amb els anys, el nombre d'enginyers agrònoms es va anar ampliant, més per acumulació que no per increment dels membres de cada promoció, que entre els anys setanta i principis dels huitanta encara resultava molt irregular i baix (Pan-Montojo, 2005, pp. 96-97). L'increment del nombre d'enginyers, perits i agrimensors, faria possible que en 1881 es constituïra a Castelló un col·legi professional (*Revista de Castellón*, 1-VII-1881).

FERNANDO BOU I GASCÓ

Com Catalino Alegre o Tomás Museros, el nostre personatge no podia haver realitzat els estudis especialitzats en la formació de tècnics agrícoles. Quan iniciava el batxillerat, la càtedra d'agricultura depenent de la Societat Econòmica ja havia entrat en crisi; i quan va finalitzar la carrera universitària, s'obria l'escola oficial creada pel Ministeri de Foment. Però les seues anàlisis i escrits es dirigiren cap als temes propis de l'agronomia.

Dades biogràfiques

Fernando Francisco Vicente Bou i Gascó va néixer el 29 de maig de 1828 a l'Alcora. Fill únic de l'apotecari Manuel Bou Vilar i de Vicenta Gascó Mascarós². En faltar la mare, el pare es va tornar a casar,

1 Dades dels professors en l'Arxiu de l'Institut F. Ribalta, Castelló de la Plana. Caixa 1663.

2 Arxiu Parroquial de l'Alcora, Llibre de batejos 1822-1836.

a Castelló, amb María Rosa Ferrara Fuster. La madrastra de Fernando era vídua d'un altre apotecari, el vinarossenc Sebastián Royo, i filla de Mariana Fuster, vídua del mestre apotecari Ramón Ferrara, la qual ocupava el número 17 en la llista de renda dels comerciants castellonencs corresponent a l'any 1841. Sens dubte, el segon matrimoni va reforçar la posició social de Manuel Bou, qui també apareix entre els rics de Castelló, ocupa el número 127 del mateix llistat (Cuartero, 2013, pp. 47 i 52). Va participar en la política local i va ser regidor de l'ajuntament de Castelló entre els anys 1841 i 1845 (Martí, 1997, pp. 164 i 172).

Fernando va aprovar el batxillerat durant els anys 1843-1846 a València³, ja que no hi va haver institut a Castelló fins al 1846. Després es va inclinar per seguir la professió paterna. Però, entre la generació del pare i la del fill els tradicionals apotecaris, majoritàriament aprenents pràctics sota el control d'un mestre, es transformaren en científics amb formació universitària. Després de la inestabilitat normativa de les primeres dècades del segle, el pla d'estudis de 1845 havia creat una facultat de Farmàcia, aportant a la professió un major prestigi social (Puerto, 1992, pp. 157 i 159). Bou es trobava entre els escassos castellonencs que gaudien del nivell econòmic que es requeria per a aquests estudis.

D'entre les dues universitats on es podia estudiar la carrera, Madrid i Barcelona, al setembre de 1846 Bou es va matricular en la catalana. Però, acabat el primer curs, va sol·licitar i obtenir el trasllat a la Universidad Central, on va realitzar quatre anys ordinaris i dos de pràctiques. En maig de 1852 va obtenir la llicenciatura en Farmàcia. En 1853 va superar el primer curs destinat a l'obtenció del doctorat, però no es va matricular en el segon⁴.

En 1848 havia faltat el seu pare, i abans ho havia fet la seua madrastra, per la qual cosa podem intuir que, orfe als vint anys, durant la majoria de la carrera va haver de compatibilitzar els estudis amb la gestió del patrimoni familiar, i això podria haver accelerat el seu accés al món laboral.

En març de 1853 es va presentar a unes oposicions per al cos sanitari de l'exèrcit. Les va aprovar i fou destinat a la plaça de farmacèutic d'entrada a l'hospital militar d'Alhucemas, amb la graduació de tinent d'infanteria. Però ni tan sols s'hi va incorporar, ja que va renunciar immediatament al·legant que en aquell moment no li convenia deixar Madrid⁵.

Els següents anys de la seua vida serien intensos, però resulten poc coneguts, ja que sols informen d'aquests dos articles escrits amb motiu de la seua defunció, que aporten dades biogràfiques que de vegades resulten problemàtiques (A., 1884; Suñer, 1884). D'acord amb aquests, va estudiar i treballar a París, a Londres, a les Antilles espanyoles, i cap al 1861, a les Filipines, on va romandre durant sis anys, i on va muntar un gabinet químicofarmacèutic que li va reportar un bon capital.

Al poc de retornar a la seua terra, es va casar al febrer de 1868, a l'Alcora, amb María Rosa. Ella era filla dels també alcorins Juan Pardo Martí i Ramona Granell, una família benestant. El seu sogre apareix en 1867 i 1871 entre els cinquanta majors contribuents territorials de la província (BOPCS, 16-X-1867, 24-II-1871).

3 Arxiu Universitat de València, Expedients acadèmics, caixa núm. 98/82.

4 Archivo Histórico Nacional, Universidades, lligall 1023, expedient núm. 18.

5 Archivo General Militar de Segovia, 504/AGMS. SETEC ST1613/21.

El matrimoni Bou-Pardo es va instal·lar a Castelló, i passava els períodes de vacances a l'Alcora. No hem trobat que Fernando obrira cap negoci farmacèutic ni d'altre tipus. En el padró de 1881 consta com propietari⁶, per la qual cosa sembla que vivien de les rendes, però en absolut de forma ociosa. Des del retorn fins que va morir es va dedicar a viatjar per diferents zones i a investigar i escriure sobre diversos aspectes pràctics de l'agricultura. La seua formació farmacèutica no li va limitar a treballs de laboratori dels problemes fitosanitaris, sinó que va exercir com un agrònom sense ser-ho, seguint la tradició dels apotecaris estudiosos de la botànica amb especial dedicació a les plantes conreades.

Fernando Bou fou sempre ben valorat per les autoritats i escollit per a diverses funcions vinculades amb l'agricultura. Unes setmanes abans de la restauració borbònica, va estat nomenat comissari d'Agricultura de la província (GM, 17-X-1874). Dels dos que hi havia, substituïa Juan Bautista Torres Sangüesa, i va compartir el càrrec primer amb Nazario Blasco Sánchez i posteriorment amb Catalino Alegre Renau. Malgrat ser un càrrec no remunerat, Bou va desenvolupar intensament aquelles funcions que els conferia la normativa, com era la realització de feines d'inspecció, estudi, informació i propostes d'aquells aspectes que consideraven que podien beneficiar l'agricultura. També va ser vocal de la Junta Provincial de Defensa contra la Fil·loxera, un altre organisme consultiu presidit pel governador civil, qui el va designar per a visitar les terres gironines (Bou, 1880, p. 3) i, amb els professors Catalino Alegre i José Alemany perquè s'encarregaren de reconèixer les vinyes sospitoses de tenir aquella malaltia (*La Província*, 18-VII-1880).

La Diputació Provincial li va encomanar nombroses feines i responsabilitats. Així, el va nomenar encarregat d'organitzar els productes que s'havien de remetre a l'exposició vinícola de 1877, i a visitar-la per a escriure un informe sobre aquesta⁷; el va comissionar perquè, davant del perill d'expansió de la *fil·loxera*, adquirira brots de vinyes americanes per a plantar-les en substitució de les existents⁸; també el va nomenar representant en el congrés internacional sobre la *fil·loxera* que es va celebrar a Saragossa, amb l'obligació de redactar posteriorment una memòria⁹.

El seu prestigi li va suposar altres nomenaments: membre honorari del Col·legi Professional d'Agromonia de València (*El Clamor de la Democracia*, 18-VII-1880); de la Junta del Port del Grau (*La Província*, 18-V-1882); d'una junta directiva encarregada d'estudiar una rebaixa dels preus en el transport de la taronja i d'altres fruits (*La Província* i *El Clamor de la Democracia*, 20-VII-1882); escollit per la Lliga de Contribuents com a representant en el congrés sociològic de València (*La Província*, 24-VI-1883). També va assistir al congrés d'agricultors celebrat a la Universitat de València el juliol de 1882, on va presentar una memòria sobre la plaga de l'*altisa* en la vinya (Bou, 1882b, p. 389), i on va ser elegit com un dels vicepresidents de la mesa (*La Época*, 24-VII-1882 i *El Liberal*, 25-VII-1882). Va rebre la Comanda d'Isabel la Catòlica (*La Província*, 28-III-1883); i va participar en l'Exposició Regional celebrada a València, en la qual va obtindre una medalla de tercera classe pels productes propis que va mostrar (*Revista de Castellón*, 15-XII-1883, p. 383).

6 Arxiu Històric Municipal de Castelló, Padrón de habitantes en el término municipal de Castellón. Año 1881. Barrio de san Agustín, t. 5, f. 287.

7 Arxiu Diputació de Castelló, Acta de 28-II-1877.

8 Arxiu Diputació de Castelló, Acta de 3-XI-1879.

9 Arxiu Diputació de Castelló, Acta de 29-IX-1880.

Fernando Bou va faltar el 27 d'abril de 1884, a Castelló després d'una breu malaltia que l'acta sacramental qualifica d'hepatitis¹⁰. Els elogis necrològics envers la seua persona foren generals en la premsa castellanenca.

No tenim cap declaració directa sobre el seu posicionament ideològic. Els seus escrits tampoc ens aporten idees clares, però sembla que no s'imposà a les seues actuacions com a tècnic. Entre els polítics de la Diputació que li donaren suport hi ha dirigents de posicions conservadores i liberals, i els principals nomenaments rebuts del poder central foren de governs liberals gens radicals.

Les aportacions

En una de les necrològiques que se li dedicaren es diu que disposava de nombrosos apunts sobre les Filipines, amb els quals pensava escriure un llibre (Suñer, 1884, p. 78). Però, tot el que coneixem que va publicar està relacionat amb la seua terra, fonamentalment sobre l'anàlisi de quins podien resultar els cultius més beneficiosos i les mesures que calia prendre davant les plagues que els atacaven, i va ser escrit per a entitats, impremtes, revistes i diaris castellanencs. Aquesta producció va ser molt tardana, ja que es va iniciar quan ja tenia 49 anys, i està concentrada en tan sols sis anys. Després de retornar d'Àsia encara va tardar a començar a escriure i publicar, la qual cosa va ocórrer ja des del càrrec de comissari provincial.

Com a especialista vinculat amb els governs central i provincial, va redactar diversos informes, algunes vegades sol·licitats per les autoritats, altres escrits per voluntat pròpia. Així, una memòria sobre el cultiu de la vinya i la producció de vins (Bou, 1877a, 10-VI); una dedicada als cítrics, que va presentar a l'exposició vinícola de 1877 i la va anar ampliant durant els següents anys, la qual va formar el seu principal llibre (Bou, 1879b); un informe sobre els preus de les taronges, redactat en 1880 i editat molts anys més tard (Bou, 1905); i un altre sobre la *fil·loxera*, després del viatge a les terres de Girona, que immediatament es va publicar com a llibre (Bou, 1880). Sembla que no s'ha conservat cap dels manuscrits que va lliurar, però alguns li van servir per a realitzar publicacions, dues en forma de llibre i altres d'articles.

En els seus escrits es mostra com un investigador minuciós. En tractar de la història i característiques d'una planta o d'una plaga, parteix sempre d'abundants i variades lectures, des dels clàssics historiadors valencians fins als més recents estudis científics, sobretot espanyols i francesos. Ell mateix ens informa que la majoria de la bibliografia la va consultar a l'Institut Provincial, a la Junta i d'alguns particulars, i es lamenta de les limitacions que hi havia en treballar en una petita ciutat.

Però, quan havia de tractar de la situació agrícola d'aleshores i dels remeis que caldria prendre, Bou es basava fonamentalment en la seua pròpia experiència, obtinguda dels experiments que es realitzaven en els camps de pràctiques que tenia l'Institut Provincial o els que ell mateix duia a terme en un petit hort tancat que tenia, d'una constant visita als camps cultivats i de les abundants relacions, directes o per correspondència, que mantenia amb agricultors i especialistes.

---

10 Arxiu Parroquial de Santa Maria, Castelló de la Plana, Llibre de defuncions 1883-1885.

Entre els contactes que va mantenir hi havia molts treballadors i propietaris agrícoles, però també gent amb formació universitària, com ara el farmacèutic Domingo Forner, a Borriana, o el metge i propietari almassorí, Jaime Pesudo. A València podem assenyalar Otto Wolffenstein, director de l'estació agronòmica, Pablo Colvé Roura, micrògraf professor de l'Institut, i l'enginyer i ric propietari Vicente Lassala Palomares. Lògicament, destaquen els vincles que va mantenir amb tècnics relacionats amb l'Institut i la Junta provincials, com ara Catalino Alegre, Tomás Museros i Enrique Martín.

Bou no va escriure sobre molts aspectes que resulten fonamentals per a la comprensió de la situació socioeconòmica, però no els desconeixia ni oblidava quan tractava d'aquells cultius que considerava fonamentals en l'evolució de l'agricultura castellanenca. Va centrar els seus esforços a evitar el desastre fitosanitari del que considerava el millor cultiu per a les terres de secà i a analitzar els cultius de regadiu més adients que podien substituir el decadent cànem.

En el secà: la vinya

La premsa es va fer repetida ressonància de la gran expansió del cultiu de la vinya, però també del temor de l'arribada de les malalties que podien arrasar el negoci. Informava sobre el que ocorria i sobre les mesures que s'estaven prenent, especialment a Catalunya, de com es podia reconèixer la malaltia, sobre els congressos antifil·loxèrics, i altres articles que plantejaven els remeis contra una malaltia que alguns arribaven a considerar-la derrotada. Per contra, Bou va mantenir, des de molt prompte, un actiu interès sobre la *fil·loxera*, ja que considerava que destruïa completament els cultius on arribava, i en cap moment es va mostrar optimista respecte a la seua desaparició.

Nomenat al novembre de 1879 per a viatjar a Catalunya, el seu informe va ser editat a Castelló immediatament. Consta de 97 planes, i malgrat que no apareix el seu nom a la portada, és obra seua, com es diu en la carta de presentació dirigida al vicepresident de la Comissió Provincial. Amb aquest escrit pretenia informar de l'amenaça que s'apropava, i per a exemplificar aquest perill plantejava la hipòtesi del que significaria l'arribada a la localitat de Benlloc i a les terres dels voltants: els camps haurien de retornar als cultius de blat i oliveres i la major part dels veïns tindrien que emigrar (Bou, 1880, p. 18).

Bou detalla els treballs que es dugueren a terme d'exploració, desinfecció, arrancament i crema de vinyes a l'Empordà, i elogia als seus viticultors per haver estat més atents que els malaguenys, sense esperar la intervenció del govern. Considerava que l'administració no disposava dels mitjans per a realitzar una adequada vigilància, i es queixava que la Junta Provincial de Defensa contra la Fil·loxera “no cuenta con un real para franquear una carta” i, per tant, eren els propietaris els que havien d'estar molt atents al “temible insecto” (Bou, 1881b, p. 243). I seguint l'exemple català, proposava als agricultors castellanencs que prengueren mesures al més aviat possible, abans de l'arribada de la *fil·loxera*. Però tampoc precipitant-se substituint tots els ceps encara sans per altres americans, sinó creant uns planters i anar veient quins mallols resultaven més resistents.

Mentre s'intentava evitar la malaltia, calia aprofitar-se dels seus efectes comercials, i Bou va continuar interessat per la història de la vinya (Bou, 1881a) i, sobretot, per la seua brillant actualitat. L'estiu de 1881 va visitar tretze de les principals localitats septentrionals, i va escriure sobre el gran increment que s'havia produït del cultiu al nord de la província, que havia substituït tradicionals camps de cereals (Bou,

1881b, pp. 242-243). Indicava que les principals varietats cultivades eren la de monestrell i la garnatxa, i també havia vist plantacions de boval a Benicarló. D'entre totes, la més estesa i apreciada era la de monestrell (Bou, 1881b, p. 243). Tots aquells camps presentaven un magnífic estat, sense *míldiu* ni *fil·loxera*. Però el perill hi era, especialment pels contactes en èpoques de verema, ja que els jornalers de l'interior valencià acudien a les terres catalanes atrets pels elevats jornals (Bou, 1881b, p. 243; 1881c, p. 338).

Bou fou un propietari de vinyes, en la seua localitat natal, on aquest cultiu havia viscut una forta expansió. El seu objectiu com a viticultor no fou vendre al mercat local i comarcal, sinó que va intentar produir uns vins de qualitat, destinats a una comercialització més ampla. A l'Exposició Vinícola Nacional de 1877 va remetre vins i licors seus: "Vino garnacha natural tinto dulce, de Alcora; mistela de garnacha y jaen, de Alcora; licor de naranja; licor de fresa" (*Diario de Castellón*, 14-III-1877).

I es va mostrar com un visitant de mirada minuciosa, criticant el local de l'exposició per resultar menut i amb unes condicions inadequades per a la conservació dels vins. També es queixa de l'escassa importància que es concedia a l'etiquetatge de les ampolles, malgrat que la mateixa organització havia requerit que en aquestes es donara correcta informació del preu, procedència, existència comercial i punt de major consum. Ens diu, orgullós, que en les ampolles procedents de Castelló s'havia complit el que s'havia sol·licitat. Aquestes eren entre 500 i 600, una xifra mínima respecte al total de les 149.487 exposades, però que Bou encara considerava excessiva, ja que per a ell, hauria resultat de major interès que s'haguera promocionat la qualitat per damunt de la quantitat (Bou, 1877a).

També va animar a incrementar el tradicional cultiu de les carabasses vinateres, com les 33 que s'havien exposat a Madrid amb molt d'èxit, fins al punt que el comissari de l'exposició li va proposar portar-les a l'exposició de París (Bou, 1877c).

En el regadiu: del cànem a la canyamel i la taronja

La transcendència econòmica que el cultiu del cànem tenia a la Plana s'explica no sols per la riquesa generada en vendre'n les fibres, sinó per l'artesania que es generava a la ciutat de Castelló a partir d'aquesta matèria primera, fonamentalment per la corderia i espartenyeria. A les darreries del XVIII i principis del XIX se sembrava al voltant de 1.200 hectàrees, en una rotació de cicle biennal que permetia incloure-hi una collita de blat i dos de fesols. Al llarg del XIX aquest cultiu va experimentar fortes fluctuacions perquè, com que no era competitiu en el mercat internacional, el preu depenia de la política duanera, que va ser molt proteccionista als anys 30, però a partir de 1860 els aranzels van evolucionar a la baixa.

Als anys huitanta encara era la principal collita de la ciutat, però malgrat que la Junta d'Agricultura va proposar a la Diputació adquirir una màquina per a batre el cànem que servira d'exemple per a animar altres productors (*Diario de Castellón*, 17-X-1877), ja resultava del tot evident que havia deixat de ser un cultiu rendible. El secretari de la Junta considerava que el benefici havia disminuït molt, i que calia buscar millors alternatives (Martín, 1878, pp. 29-30). Bou també incloïa els complementaris cultius de cereals i llegums com d'insuficient rendibilitat (Bou, 1878a, 9-XI).

En la cerca d'alternatives al cànem, Bou va arribar a proposar a les autoritats que s'experimentara amb el cultiu del rami (*El Clamor*, 6-I-1884, p. 2). Però el seu interès es va centrar especialment en la

canyamel i la taronja. Bou veia la canya de sucre com la millor solució per a canviar la trista situació en què es trobaven tant els propietaris com els arrendataris (Bou, 1878b, 7-XII), i va participar en l'intent de la seua consolidació mitjançant la realització d'investigacions de camp i d'escrits divulgatius. La mateixa aposta realitzaren altres membres de la Junta Provincial (Martín, 1878, p. 36). Bou considerava que si no fora pels freds de 1877, la canya s'hauria imposat als altres cultius, per ser més rendible i requerir molt menys treball (Bou, 1878a, 10-XI). Però els camps de canya quedaren abandonats, en molts ni tan sols es va arrancar per a evitar despeses, i en altres no s'havien adobat ni regat suficientment per l'escassetat d'aigua (Bou, 1878a, 9-XI).

Com que considerava que l'home intel·ligent i treballador podia superar tots els obstacles i que era lògic que un nou cultiu trobara inconvenients (Bou, 1879a, 7-II), veia amb optimisme les futures collites perquè considerava que l'horta de Castelló tenia els elements necessaris perquè la canyamel s'hi desenvolupara adequadament (Bou, 1878a, 9-XI). Demanava que si en anys pròxims el fred tornava els cultivadors no s'afanyaren a tallar la canya, i que els propietaris no augmentaren els preus dels arrendaments en anys benignes (Bou, 1879a, 7-II).

La benigna temperatura de l'hivern del 1878-79 i l'existència d'un enginy sucrer a Borriana, propietat de Monsonís, permetria completar el desenvolupament de la canya, i entre Castelló i Benicàssim s'havia refet i hi havia esperança que molts canyars es tornaren a posar verds i frondosos com abans dels freds. També li feia ser optimista la instal·lació d'un segon enginy, previst per José Miquel y Polo. De les tres varietats de canya que es plantaven, que eren l'espanyola, l'americana morada i l'americana blanca, proposava la darrera com la més convenient, tant per al llaurador com per al fabricant, per resultar més resistent i donar bastant sucre (Bou, 1878a, 10-XI). Sobre aquesta va centrar els seus estudis, a partir de les canyes que hi havia al camp de pràctiques de l'Institut, però es queixava que li faltaven els adequats mitjans tecnològics per a obtenir millors resultats (Bou, 1878a, 10-XI).

Bou va ser molt conscient de la importància que tenia el cultiu dels cítrics i li va dedicar el seu treball més complet i ambiciós. En finalitzar-lo, va demanar a la Diputació una subvenció per a publicar-lo, i s'acordà abonar la impressió de mil exemplars, la meitat dels quals serien per a l'autor i l'altra meitat per a l'entitat, la qual els posaria a la venda d'ajuntaments i particulars¹¹. Quan es rebieren els exemplars es va modificar l'anterior acord i es va decidir remetre gratuïtament un volum a cada ajuntament, als diputats provincials, a les entitats agrícoles, als centres oficials del Ministeri de Foment, a societats i funcionaris de la capital de la Plana, i a tots els agricultors de la província que foren propietaris d'horts de tarongers o estigueren interessats en el seu cultiu. Lògicament, la intenció era afavorir l'expansió del cultiu¹².

Malgrat que apareix com a editat en 1879, ho va ser en 1880. És un llibre de més de 420 planes, dividit en deu capítols, on es tracta amb molta cura del clima i el sòl on es cultiven aquests arbres; la situació geogràfica de la província; les característiques d'aquests fruiters; la seua història; l'arribada a Castelló i la posterior expansió; les varietats que hi havia; la seua propagació; el sistema de cultiu; les malalties; el procés de comercialització, i els productes que es podien elaborar a partir dels cítrics.

11 Arxiu Diputació de Castelló, Acta de 3-XI-1879.

12 Arxiu Diputació de Castelló, Acta de 29-XI-1880.

En una breu història de la implantació dels tarongers, indica que degué ser Vila-real, entre 1825 i 1830, el primer terme municipal de la Plana on es van plantar horts per a comercialitzar, i que d'allí es va expandir a les limitrofs Borriana i Almassora (Bou, 1879b, pp. 53-54). Part de la collita era transportada a l'interior pels traginers, i la majoria per barquetes cap a Mallorca i Catalunya, on es venia a bons preus (Bou, 1879b, p. 315). La guerra carlina va retardar aquell avanç, que es recuperà amb molta força a partir de 1845 (Bou, 1879b, p. 54). Aleshores, la major part dels termes de Vila-real, Borriana i Almassora es convertiren en horts de tarongers, i més tard el seu cultiu es va anar expandint per la resta dels pobles costaners. A la capital l'interés fou menor, però els darrers anys ja s'estaven convertint en tarongerars terres de marjals, hortes de blat i cànem, i fins i tot de garrofers, ametllers i vinyes a les partides de secà de Benadressa i Estepar, ara ja regades amb aigües de la rambla de la Viuda (Bou, 1879b, p. 55).

El creixent interès pel seu cultiu va fer que també s'expandirà per llocs d'interior com ara Sant Joan de Moró (Bou, 1877b, 26-VIII), o l'Alcora, on "en el presente año se han plantado algunas hanegadas de naranjos en sitios no abrigados, con el objeto de ver si será posible sostener su cultivo con alguna utilidad" (Bou, 1879b, p. 19). També per zones pantanoses del litoral, les quals "se van saneando poco á poco y poniéndolas en cultivo. En algunos de estos terrenos se han hecho ya plantaciones de naranjos y marchan bien en su desarrollo" (Bou, 1879b, p. 27).

Aquesta expansió, però, no va estar lliure de dificultats. El fort fred de l'hivern de 1876 i la pedra que caigué al març de 1877, van afectar greument arbres joves i inutilitzar molta fruita, la qual cosa havia moderat l'afany per plantar (Bou, 1877b, 26-VIII). Bou veia positiva aquella desacceleració, i plantejava que era millor tendir cap a la plantació de la canya de sucre per tal de no perjudicar els preus de les taronges amb un excés de collita (Bou, 1877b, 26-VIII). Arribava a recomanar als propietaris que s'ho pensaren amb deteniment, ja que un hort de tarongers costava molt de temps i de diners fins que produïa, i que si algun dia la collita no mantenia proporció amb el consum, ocasionaria molts trastorns, com ja ocorria aleshores amb els productors de pansa (Bou, 1878a, 7-XII).

Coneixia ben bé les dades d'exportació de la taronja a finals dels anys setanta, que qualifica d'extraordinàries (Bou, 1879b, pp. 319-329), i dels preus que obtenia en el mercat¹³. I malgrat això, es mostrava molt pessimista sobre el futur comercial de la taronja valenciana, en considerar que la demanda anava a disminuir perquè amb les noves plantacions a l'Alger, Brasil, Portugal, Califòrnia i Florida deixaria de ser un producte exòtic per a les famílies riques de França i Gran Bretanya (Bou, 1905, p. 66). A banda de no incrementar les plantacions, plantejava la necessitat de buscar nous mercats, a Europa, però també a l'interior d'Espanya, on era una fruita pràcticament desconeguda (Bou, 1879b, p. 369).

Aquest pessimisme el mostraren també altres especialistes agrícoles, com l'enginyer Sanz Bremón en 1875 (Garrido, 2004, 118), el polític Fernando Gasset (*Castalia*, 24-X-1886, pp. 108-109), o un informe elaborat per a la Societat Valenciana d'Agricultura (Arévalo, 1886). Dues dècades més tard, un altre enginyer deia que s'estava complint el vaticini "que con gran conocimiento del asunto hacía el ilustrado agricultor de esta provincia D. Fernando Bou" (Maylin, 1897, p. 32).

---

13 Sobre aquestes qüestions veure Abad, 1984.

També va escriure sobre les malalties dels cítrics, com ara la *serpeta*, que va veure als tarongers del litoral barceloní (Bou, 1879b, p. 257; 1880, pp. 91-96); la plaga de la *negreta*, a la qual no li donà excessiva importància per considerar que ja era ben coneguda i tractada pels nostres agricultors (Bou, 1882a); i la *cotxinilla*, realitzant, com era habitual en ell, primer un repàs pels estudis que hi havia i, després del que havia vist i estudiat, proposava les actuacions que considerava adequades per a fer front a la plaga (Bou, 1883b).

L'*Estudio sobre el naranjo* es pot considerar el més important dels que fins aleshores s'havien escrit sobre cítrics a les terres valencianes, i encara a les espanyoles. El llibre va rebre elogioses ressenyes en la premsa local, però sembla que no va ser molt aprofitat per altres especialistes de l'època. Una dotzena d'anys després, un altre farmacèutic publicava un llibre que també tenia intenció de resultar un tractat general sobre els cítrics, però que dedicava la major part del contingut a les malalties, i a penes cita quatre vegades el treball de Bou, sense realitzar-ne cap comentari (Giner, 1892). Encara hi ha menys referències en un altre treball que també aporta una visió de conjunt del cultiu i la comercialització (Aliño, 1900). L'enginyer Maylin, que havia treballat a Castelló, coneixia el llibre i recordava l'autor, "el distinguido é inolvidable observador señor Bou y Gascó" (Maylin, 1889, p. 49), però en el seu principal treball sobre la taronja sols realitza una cita d'aquell (Maylin, 1905, p. 16). Per contra, investigadors contemporanis han sabut aprofitar les aportacions de Bou (Abad, 1984; Garrido, 2004).

CONCLUSIONS

Malgrat la pervivència de forts factors contraris a la modernització, en les darreres dècades del segle XIX els llauradors de les comarques del nord del País Valencià van mostrar una certa capacitat d'adaptació al mercat internacional provant cultius que aportaren majors beneficis que els tradicionals cereals per a l'autoconsum o dels comercialitzats però a la baixa en rendibilitat, com el cànem. Els cultius que triomfaren foren la vinya i el taronger, en aquelles terres on la climatologia ho permeté.

En el plantejament d'aquestes innovacions tingueren un paper important, i creixent amb els anys, tècnics capaços d'avaluar la necessitat d'innovacions, la conveniència d'uns sobre altres, la informació sobre els millors mètodes de cultiu i l'estudi per a fer front a les malalties que podien acompanyar-los. Alguns d'ells fins i tot abans de l'establiment oficial dels estudis d'agronomia.

Un d'aquests fou Fernando Bou i Gascó, el qual, com altres contemporanis seus, ha estat poc estudiat i valorat. Per exemple, no apareix entre els quaranta personatges citats per Rafael Janini com els que més contribuïren al desenvolupament de l'agricultura valenciana en la segona meitat del segle XIX (Janini, 1923, pp. 12-13), malgrat que alguns dels que hi són tenen una semblant biografia i, probablement, una menor importància. Potser ha influït que no va ser un gran propietari agrari ni va ocupar alts càrrecs, i que no provenia d'estudis regulats d'agronomia.

Però va resultar un important i precoç autor, un protoagrònom que des de la carrera de farmàcia es va interessar per l'estudi dels cultius i el seu aprofitament econòmic. Les seues publicacions animaren a la implantació de vinyes i tarongers, també de la canyamel; i impulsaven els llauradors i les autoritats a prendre mesures per a fer front als problemes fitosanitaris.

A la seua mort, ocorreguda en 1884, moltes coses es mantenien igual en l'economia de les terres castellonenques, que necessitava de nous impulsos que ajudaren a la seua modernització, a eixir dels darrers llocs on se situava entre les províncies espanyoles. L'ampliació i modernització dels sistemes de reg o els moderns transports navals i ferroviaris cap a l'exterior, ja no varen ser coneguts per Bou, però alguns altres, com la implantació de cultius més productius i comercials, havien començat a canviar, en part, gràcies als seus estudis i investigacions.

REFERÈNCIES

- A. (1884). Don Fernando Bou Gascó. Necrología. *Revista de Castellón*, 15(V), 157-158.
- Abad, Vicent (1984). *Historia de la naranja. 1781-1939*. València: Comité de Gestión de la Exportación de Frutos Cítricos.
- Aliño, B. (1900). *El naranjo. Resumen práctico de su cultivo, abonos y enfermedades*. València: La Agricultura Española.
- Arévalo y Baca, J. (1886). *Estado actual de la producción de la naranja y medios de mejorarla*. València: Nicasio Rius Monfort.
- Bou i Gascó, F. (1877a). Apuntes sobre la esposicion vinícola. *Diario de Castellón*, 10, 13, 15, 16, 19 i 20 de juny.
- Bou i Gascó, F. (1877b). Estudio sobre el naranjo, limonero, cidro y otros árboles de la familia de las auranciáceas que se cultivan en la provincia de Castellón. Llegada de los naranjos á la provincia de Castellón. Como se fué estendiendo su cultivo. *La Alborada*, 19, 22, 24 i 26 de juliol.
- Bou i Gascó, F. (1877c). Las calabazas de la Plana en la exposicion vinícola de Madrid. *Diario de Castellón*, 29 de juliol; *La Alborada*, 29 de juliol.
- Bou i Gascó, F. (1878a). Los cañaverales de Castellón. *Diario de Castellón*, 9 i 10 de novembre.
- Bou i Gascó, F. (1878b-1879a). La caña de azúcar, *Diario de Castellón*. 7 de desembre de 1878, 7 de febrer de 1879.
- Bou i Gascó, F. (1879b). *Estudio sobre el naranjo, limonero, cidro y otros árboles de la familia de las auranciáceas, que se cultivan en la provincia de Castellón*. Castelló: Francisco Segarra.
- Bou i Gascó, F. (1880). *La phylloxera vastatrix: el mytilaspis flavescens (serpeta)*. Castelló: José Armengot Rubio.
- Bou i Gascó, F. (1881a). La vid y su fruto. *Revista de Castellón*, 1(IV), 74-76.
- Bou i Gascó, F. (1881b). Los viñedos del Maestrazgo. *Revista de Castellón*, 15(IX), 242-244. Reproduït en *La Provincia*, 22 de novembre.
- Bou i Gascó, F. (1881c). La filoxera se extiende en España sin encontrar hasta ahora obstáculo alguno en su marcha. *Revista de Castellón*, 15 de desembre, 338-339. Reproduït en *El Clamor*, 18 de desembre.
- Bou i Gascó, F. (1882a). Morfea, morphée, negreta ó negrilla. *Revista de Castellón*, 15 de gener, 29-30.
- Bou i Gascó, F. (1882b-1883a). La altisa de la vid. *Revista de Castellón*, 15 de desembre, 389-391; 1 de gener, 12-14; 15 de gener, 30-31; 1 de febrer, 43-45; 15 de febrer, 62-63; 1 de març, 78-79.
- Bou i Gascó, F. (1883b). La cochinilla de los naranjos. *Revista de Castellón*, 1 de gener, 267-268; 15-IX, 285-286.

- Bou i Gascó, F. (1905). Dictamen sobre el precio de la naranja dirigido a la Liga de Contribuyentes de Castellón, en Ribelles Comín, José. *Intereses económicos, agrícolas, industriales y mercantiles de Castellón, con la Historia del puerto del Grao y del periodismo provincial* (capítol V, 65-68). Barcelona: Impr. Francisco J. Altés y Alabart.
- Comisión de Estadística General del Reino (1860). *Anuario estadístico de España correspondiente a 1859 y 1860*. Madrid: Imprenta Nacional.
- Cuartero López, R. (2013). *Fent fortuna. Acumulació i burgesia a Castelló (1770-1841)*. Castelló: Universitat Jaume I.
- Dirección General de Agricultura, Industria y Comercio (1891a). *Avance estadístico sobre el cultivo de cereal y de leguminosas asociadas en España formado por la Junta Consultiva Agronómica*. Madrid: L. Péant e hijos, 3 vols.
- Dirección General de Agricultura, Industria y Comercio (1891b). *Avance estadístico sobre cultivo y producción de la vid en España formado por la Junta Consultiva Agronómica*. Madrid: L. Péant e hijos.
- Dirección General de Agricultura, Industria y Comercio (1891c). *Avance estadístico sobre cultivo y producción del olivo en España formado por la Junta Consultiva Agronómica*. Madrid: L. Péant e hijos.
- Garrabou, R. (1985). *Un fals dilema. Modernitat o endarreriment de l'agricultura valenciana 1850/1900*. València: Institució Alfons el Magnànim.
- Garrido Herrero, S. (2000). El conreu del taronger a la Plana de Castelló: agricultura comercial, propietat pagesa i treball assalariat (1850-1930). *Estudis d'Història Agrària*, 13, 201-228.
- Garrido Herrero, S. (2004). *Cànem gentil. L'evolució de les estructures agràries a la Plana de Castelló (1750-1930)*. Castelló: Ajuntament de Castelló.
- Giner Aliño, B. (1892). *Tratado completo del naranjo con un apéndice sobre el limonero, cidro, bergamoto y limetero*. València: Librería de Pascual Aguilar.
- Instituto Geográfico y Estadístico (1888). *Reseña geográfica y estadística de España*. Madrid: Imprenta de la Dirección General del Instituto Geográfico y Estadístico.
- Janini Janini, R. (1922). *Principales impulsores y defensores de la riqueza agrícola y ganadera valenciana durante la segunda mitad del siglo XIX*. València: Hijo de F. Vives Mora.
- Luque Ballesteros, A. (2006). Divulgación agronómica y enseñanza agrícola. Las cátedras de agricultura de los institutos de segunda enseñanza en la década de 1860. *Historia agraria*, 38, 19-142.
- Madoz, P. (1847). *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar* (vol. VI). Madrid: La Ilustración.
- Martí Arnándiz, O. (1997). *Un liberalismo de clases medias: revolución política y cambio social en Castellón de la Plana (1808-1858)*. Castelló: Diputació de Castelló.
- Martín S. Bonisana, E. (1878). *Informe sobre el estado actual de la agricultura en la provincia de Castellón*. Castelló: Imprenta del Diario de Castellón.
- Mateu Bellés, J. F. (2003). El Prat i el Pinar de Castelló de la Plana (1885-1900): canvis territorials d'un tram costaner. *Cuadernos de Geografía*, 73-74, 91-120.
- Mateu Bellés, J. F. (2019). Treballs de dessecació al Prat de Cabanes (Castelló) a càrrec d'empreses concessionàries angleses (1863-1922). *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XCV, 635-662.

- Maylin Alonso, A. (1889). *Instrucciones prácticas para reconocer y combatir algunas enfermedades de la vid*. Castelló: José Armengot.
- Maylin Alonso, A. (1897). *Memoria sobre el arbolado cultivado y espontaneo en la provincia de Castellón*. Madrid: Romero impresor.
- Maylin Alonso, A. (1905). *Manual práctico para el cultivo del naranjo*. València: Tipografía moderna.
- Mezquita Broch, F. (2015). Els estudis d'agrimensura a l'Institut de Castelló. *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XCL, 153-189.
- Ministerio de Agricultura (1887). *La crisis agrícola y pecuaria. Información escrita de la Comisión creada por Real Decreto de 7 de julio de 1887 para estudiar la crisis por que atraviesa la agricultura y la ganadería* (vol. 3). Madrid: Sucesores de Rivadeneyra.
- Morey, A. i Molina, R. (2016). El retroceso del olivar en las Baleares: un itinerario a contracorriente de la evolución espanyola (1800-1960). *Historia Agraria*, 68, 71-101.
- Pan-Montojo, J. (2005). *Apostolado, profesión y tecnología. Una historia de los ingenieros agrónomos en España*. Madrid: B&S Editores.
- Piqueras Haba, J. (1981). *La vid y el vino en el País Valenciano (Geografía económica: 1564-1980)*. València: Institución Alfonso el Magnánimo.
- Puerto Sarmiento, F. J. (1992). Ciencia y farmacia en la España decimonónica, *Ayer*, 7, 153-191.
- Reher, D. S., Pombo, M. N., & Noguerás, B. (1993). *España a la luz del Censo de 1887*. Madrid: Instituto Nacional de Estadística.
- Santillán, A. (1843). *Memoria ó breves apuntes geograficas, economico-estadísticas y de rentas de la Provincia de Castellon de la Plana*. Castelló: P. Gutierrez.
- Suñer, E. (1884). Necrología. Justo tributo á un benemérito farmacéutico español. Fernando Bou Gascó. *Revista Médico-Farmacéutica*, 17 de julio, 77-79.
- Villora Reyero, M.ª L. (1978). La enseñanza agrícola en Valencia: la cátedra de agricultura. *Estudis d'Història Contemporània del País Valencià*, 0, 185-203.

Cómo citar este artículo:

Badenes Martín, M. À. & Bernat Martí, J. S. (2022). Les transformacions agràries a les terres de Castelló a finals del segle XIX, analitzades pel comissari d'Agricultura Fernando Bou i Gascó. *Cuadernos de Geografía*, 108-109 (1), 295-313.

<https://doi.org/10.7203/CGUV.108.23729>

Esta obra está bajo una licencia de Creative Commons Reconocimiento-NoComercial-SinObraDerivada 4.0 Internacional.

